

⁴⁶ *Россия и Япония обсудят вопросы экономического сотрудничества // Российская служба новостей. – 03.11.2007. – <http://rsn.goodoo.ru/news/27265/>.*

⁴⁷ (Программная речь Премьер-министра Ясуо Фукуда на 169 сессии Парламента) // Официальный сайт Премьер-министра Японии. – 18.01.2008. – <http://www.kantei.go.jp/jp/hukudaspeech/2008/01/18housin.html>.

⁴⁸ *Нарышкин: в 2007 году российско-японский товарооборот может составить \$20 млрд. // Деловая сеть «Russian Business». – 11.11. 2007. – <http://www.rb.ru/news/economics/2007/11/11/182644.html>.*

Резюме

Шаповалова О. О. На порозі зміни парадигми російсько-японських економічних відносин

У статті аналізується початок зміни парадигми у сфері торгово-економічних відносин у період президентства в Росії В. Путіна (2000-2008 рр.) та показано, що не зважаючи на відсутність мирного договору Росії з Японією та невирішеність територіального конфлікту, жорсткий зв'язок між політикою та економікою послаблюється і вигода від розвитку економічного співробітництва Японії з Росією виходять на перше місце у двосторонніх відносинах.

Щербина В. П.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЛІ РОСІЙСЬКОГО ГАЗОВОГО КОМПЛЕКСУ В ІНТЕГРАЦІЇ СНД (1991-2007 РОКИ)

Нинішній стан Співдружності Незалежних Держав та напрямки її розвитку до останнього часу не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі.

Співдружності Незалежних Держав 16 років. За цей період з'явилася незначна кількість комплексних досліджень з історії СНД. Серед них необхідно відзначити роботу Ю. В. Никулічева¹.

Підготовлена до 10-річчя СНД, робота являє собою одну з перших у науковій літературі спроб представити історію Співдружності у цілісному та систематичному вигляді. Проблематика СНД структурована на двох рівнях - інституціональному (міждержавні відносини у Співдружності) та країнознавчому (сучасна історія республік, які ввійшли до Співдружності), при цьому автором розглядається широке коло політичних та економічних проблем СНД.

Оглядовий характер даної монографії можна вважати як її достоїнством, так і недоліком. Позитивним моментом є спроба проаналізувати історичні процеси у їхньому динамічному розвитку. Однак авторові у більшості випадків вдалося визначити тенденції у розвитку, а не дослідити їх.

Значно більше публікацій, присвячених різним аспектам взаємин держав усередині СНД, особливо проблемам економічного співробітництва².

Необхідно відзначити, що економічні взаємини виявилися тим полем, на якому розгорнулися основні події недовгої історії СНД. Особливу актуальність в останні роки набули енергетичні проблеми, зокрема в нафтогазовому комплексі.

Природно, що протиріччя в області енергетики не єдина проблема у відносинах колишніх радянських республік, однак ця складова останнім часом найчастіше синтезує та загострює як політичні, так і економічні аспекти міждержавних взаємин. Можна сказати, що нафтогазова галузь стала знаряддям геополітики, і що подібна політизація значно підвищує її роль. У зв'язку із цим автор даної статті поставив перед собою завдання проаналізувати деякі процеси, які мали місце в газових галузях країн СНД починаючи з 1991 року, та спробувати дати оцінку впливу нафтогазового комплексу на взаємовідносини членів Співдружності.

Основними джерелами вивчення даної проблеми стали документи СНД та країн її членів, статистичні видання та публікації у ЗМІ, як на паперових носіях, так і в електронному вигляді.

Рух республік СРСР до незалежності збігся із тривалою кризовою тенденцією в радянській економіці періоду 1989-1991 років - і багато в чому цією же кризовою смугою й був обумовлений. Ще в 1989 р. країна перейшла на загальний бартер, тому що гроші усе гірше виконували свої функції. Протягом 1991 р. міжреспубліканська торгівля скоротилася на 15%; у тому ж році падіння виробництва по окремих республіках дійшло до 20%, а інфляція - до 80% у рік. Вихід із Союзу в цій ситуації повсюдно сприймалася як необхідна умова рішення національних економічних проблем³.

Свого часу, нафтогазовий комплекс Радянського Союзу створювався як єдиний механізм на всій території країни. При цьому, основний потенціал газової галузі СРСР зосереджувався у декількох союзних республіках. Так, дані видобутку газу в 1990 р. виглядали таким чином:

Росія - 641 млрд. м³ Україна - 28,1 млрд. м³

Узбекистан - 40,8 млрд. м³ Туркменія - 87,8 млрд. м³

Азербайджан 9,9 млрд. м³ Казахстан 7,1 млрд. м³ ⁴.

Не менш важливим було існування єдиної газотранспортної мережі на території України, Білорусії та Росії. Так, на території України знаходиться 37,5 тис. км газопроводів, 13 підземних сховищ газу, широка мережа газорозподільних станцій. Пропускна можливість газотранспортної системи України становить 290 млрд. м³ - на вході, та 175 млрд. м³ газу на рік - на виході⁵.

Росія має найбільшу у світі систему магістральних трубопроводів. Її загальна довжина становить 153,3 тис. км, а пропускна можливість - більше 600 млрд. м³ газу на рік⁶. А в цілому ці дві держави зосередили на своїх територіях більше 90% газотранспортної системи колишнього Радянського Союзу⁷. Подібний розподіл склався у першу чергу тому, що основні газові родовища розташовані у районах крайньої півночі Росії, та значна частина газу, що добувається, іде на експорт у країни Європи.

Таким чином, газовий комплекс міг стати потенційно інтегруючим фактором для пострадянських країн. У СРСР керування газовою галуззю здійснювало Міністерство газової промисловості. У 1989 році на його базі створюється Державний газовий концерн (ДГК) «Газпром», що повинен був об'єднати газову інфраструктуру Росії, України та Білорусії⁸. Таким чином, була започаткована спроба зберегти контроль над найбільш важливою частиною газового господарства у колишньому Радянському Союзі. У першу чергу мова йшла про газотранспортні системи прикордонних республік. Однак об'єднання зірвалося і «Газпром» залишився винятково російським підприємством.

Таким чином, на початку 90-х років серед країн СНД одні мали у своєму розпорядженні значні запаси блакитного палива (Росія, Туркменія, Узбекистан, Казахстан), інші (Україна, Білорусія) – контролювали експортні газопроводи, а треті (Грузія, Молдова, Таджикистан, Киргизія) - тільки споживали газ. Крім того, необхідно відзначити, що частка поставок російських енергоносіїв для більшості перерахованих країн складає від 80 до 100 %. Даний розподіл набув характер базового у газовій галузі й визначив взаємини країн СНД у цій сфері.

Російсько-українські відносини у газовій сфері частково розглядалися автором у попередній публікації⁹. Тому у даній статті

ми маємо намір акцентувати увагу на ролі російської газової галузі у відносинах між членами СНД.

Головним чинником у цих відносинах є перехід економік країн СНД на «початкові капіталістичні» рейки, коли у основної маси суб'єктів економічної діяльності починають домінувати короткострокові інтереси та мотивації. Це підштовхує економіки СНД до подальшого відокремлення, тому що в однотипних господарствах сировинного типу, як про це свідчить світовий досвід, завжди та скрізь домінує тенденція не до співробітництва, а до суперництва – за неминуче обмежені ринки збуту, капіталів та інвестицій.

Росія із самого початку виступала найбільш активним членом СНД. Це єдина держава, яка підписала всі до єдиного багатосторонні договори про співробітництво у рамках Співдружності. Іншим не менш важливим принципом стала настанова Росії на активну участь у керуванні багатьма процесами, які розгорнулися на пострадянському просторі. Так, у затвердженому 14 вересня 1995 р. Президентом РФ Указі "Стратегічний курс Росії з державами учасниками Співдружності незалежних держав" прямо підкреслювалося, що одним з головних завдань російського уряду є « зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних та економічних відносин на території постсоюзного простору»¹⁰.

Однак, у 90-і роки механізм, за допомогою якого Росія змогла б відновити своє лідерство на пострадянському просторі тільки почав формуватися. І нафтогазова галузь у цьому процесі відіграла досить суперечливу роль. Справа у тому, що потенційно вона могла б стати одним із головних факторів економічної інтеграції на теренах СНД. Але реальна дійсність була дещо іншою - керівництво «Газпрому» за підтримки високих урядових чиновників «віддало» газовий ринок СНД приватній компанії «ІТЕРА».

МГК «ІТЕРА» починалася з компанії «Омранія трейдинг», зареєстрованої на Кіпрі у 1992 році. Створена вона була трьома фізичними особами. Основним напрямком діяльності «Омранії» була торгівля товарами народного споживання та продовольством.

Газовий бізнес «ІТЕРи» почався у 1995 році з моменту створення туркмено-російського акціонерного товариства «Туркменросгаз», де компанія одержала 5% участі та право оператора по транспортуванню туркменського газу в Україну. З подачі «Газпрому» «ІТЕРА» також одержала право оперувати всіма фінансовими потоками підприємства,

закуповувати газ у туркменської сторони, продавати його та розпоряджатися коштами, вирученими від його продажу¹¹.

«Туркменросгаз» проіснував близько 2,5 років. За цей час Туркменістан поставив в Україну та країни СНД близько 50 млрд. кубів газу на загальну суму більше 1,5 млрд. дол.

В 90-ті роки минулого століття в економіці країн СНД значне місце посіли бартерні розрахунки. Компанія «ІТЕРА» активно використовувала в Україні бартерні схеми постачання газу, одержуючи як оплату за нього товари за низькими цінами, які продавали потім за більше високими. «ІТЕРА» поставляла для «Газпрому» різноманітне українське обладнання, яке отримувала як оплату за газ¹².

Подібний механізм використовувався також щодо інших країн СНД та Балтії¹³. У такий спосіб «ІТЕРА» з 1996 по 2000 рік освоїла 66% газового ринку СНД за рахунок «Газпрому»¹⁴.

За п'ять років «ІТЕРА» із звичайного газового трейдера перетворилася на значного гравця на світовому енергетичному ринку. До 2000 року вона володіла ліцензіями на розробку чотирьох родовищ із загальними запасами газу 1,4 трлн. кубометрів газу, які за світовими цінами досягали вартості у 112 млрд. доларів. Наприклад, газові запаси Норвегії становлять 1,17 трлн. кубометрів. Пікантність ситуації полягала у тому, що активи, якими володіла «ІТЕРА», були власністю «Газпрому». При цьому ні заставних аукціонів, ні інвестиційних конкурсів не проводилося¹⁵.

Зрозуміло, що використання подібних засобів вело до втрати державного контролю над стратегічною галуззю економіки.

З 2000 року в історії сучасної Росії почали відбуватися серйозні зміни. Вони визначилися процесом зміни влади у Росії: замість Б. Єльцина, що пішов у відставку, спочатку в. о. президента, а потім і всенародно обраним президентом РФ стає В. Путін. Як показали подальші події, це поклато початок новому етапу в міждержавних відносинах у рамках СНД.

Наступний 2001 рік став переломним у історії «Газпрому». Р. Вяхірев та його команда, що багато років керували компанією, були усунуті від справ. Нове керівництво на чолі з О. Міллером починає процес повернення «Газпрому» під контроль держави.

Подмітною рисою газового ринку на початку 2000-х років став перегляд «Газпромом» цінової політики на газ для найближчих сусідів по СНД. Подібна ревізія була пов'язана з одного боку із значним

зростанням світових цін, а з другого – ціна на блакитне паливо стає важливим важелем вирішення політичних питань.

Однією з перших «постраждала» Молдова. Це відбулося наприкінці 2004 року, після загострення російсько-молдовських відносин, які не в останню чергу було пов'язане з намірами Кишинєва переглянути підсумки приватизації ряду промислових підприємств, а також відмова від російського плану урегулювання проблеми Наддністрянщини. У результаті в 2005 році Молдова змушена була купувати російський газ за ціною \$80/ тис. кубометрів (до цього 1000 м³ палива обходилося країні у \$60, а ще \$20 оформлялися як кредит). А з 1 липня 2006 р. «Газпром» збільшив ціну до \$160/ тис. м³.¹⁶

Ще у 1999 році Молдова передала «Газпрому» у залік боргу за поставки газу контрольний пакет акцій підприємства «Молдовагаз», до активів якого входили магістральні та місцеві газопроводи вартістю 292 млн. дол. Однак це не змінило надалі відношення «Газпрому» до формування ціни на постачання газу до Молдови¹⁷.

Перехід «Газпрому» до ринкової ціни на газ у відносинах зі своїми партнерами по СНД збігся з «кольоровими революціями» у Грузії та Україні.

Прихід до влади в Україні наприкінці 2004 року В. Ющенко радикально змінив відношення керівництва Росії до братньої країни.

У другій половині 2005 року уряд України та керівництво НАК «Нафтогаз України» виявилися під щільним пресом російських вимог перейти на ринкові розрахунки за газ. Спочатку ціна за одну тис. кубометрів становила 160 доларів, а потім з'явилася інша - 230 доларів.

Подальші події одержали назву як «газова війна» між Україною та Росією і широко висвітлювалися ЗМІ. Можна зазначити, що аналіз перебігу подій цієї «війни» дає можливість відмітити, що вона носила, у першу чергу, не економічний та комерційний, а пропагандистський характер. Сторони додали торговельній суперечці характер публічного конфлікту, що завжди має свою логіку.

Економічна складова проблеми полягала у тому, що раніше "Газпром" продавав Україні газ за ціною \$50 за тисячу кубометрів та прокачував газ по її території по тарифам \$1,09 на 100 км. З 4 січня 2006 року (дата підписання нового договору між «Газпром» та «Нафтогазом України») дочірня структура «Газпрому» - «Росукренерго» почала продавати газ в Україну по \$95, а прокачувати його по українським транзитним газопроводам по тарифам \$1,6

на 100 км. Оскільки «Росукренерго» половину прибутків віддає негазпромівським акціонерам, то і «Газпром», і Україна практично нічого не втратили на угоді. Війна закінчилася перемир'ям.

У той же час, фактично союзна Росії республіка Беларусь, незважаючи на певні незгоди з російським керівництвом, продовжувала одержувати газ за ціною \$47/ тис. куб. м. Дві країни, розташовані приблизно на однаковій відстані від російських газових родовищ, стали одержувати газ за різними цінами. Однак, досить оперативно газовий монополіст почав ситуацію виправляти.

«Газпром» вже в 2006 році запропонував Білорусії купувати природний російський газ в 2007 році по \$130-150 за тисячу кубометрів замість \$47, які країна платила раніше. Можна припустити, що подібна зміна - наслідок провалу спроб «Газпрому» встановити контроль над газорозподільними активами сусіда. Президент Білорусії О. Лукашенко з 2002 року ігнорував свою обіцянку продати «Газпрому» активи "Белтрансгазу", якому належать експортні газопроводи.

Для економіки Білорусії, що повністю залежить від поставок енергоносіїв з Росії, подібний поворот подій - дуже серйозна проблема. Крім того, що зростання економіки країни забезпечується значною мірою за рахунок низьких цін на енергоносії, Білорусія ще одержує значний прибуток від реекспорту даних енергоносіїв. Так, згідно з підрахунками експертів МВФ, цей прибуток по газу складав в 2001 році - 7,6% ВВП Білорусії, а в 2005 році - 11% ВВП країни. Подібна ситуація склалася також по нафті та нафтопродуктам¹⁸.

Зміст газового конфлікту між Росією та Білорусією в 2006-07 р. дуже нагадував події «газової війни» між Росією та Україною. Тільки результати були дещо іншими: Білорусія у 2007 році одержує газ по \$50 за тисячу кубометрів, а «Газпром» за це отримує 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд. дол. рівними частками у чотири етапи протягом 2007-2010 рр.¹⁹ Однак, як показує досвід Молдови, подібний компроміс зовсім не є гарантією від підвищення цін на газ для Білорусії у найближчому майбутньому.

Можна говорити, що зміна пріоритетів російської зовнішньої політики по відношенню до партнерів по СНД - це тенденція, і вона носить закономірний характер. При цьому одним із головних знарядь побудови нових взаємовідносин стали енергоносії, і перш за все газ.

У важкій ситуації останнім часом опинилися не тільки Беларусь, але також Грузія та Азербайджан, яким газ тим же «Газпромом»

з початку 2007 року був запропонований за ціною \$230 за тисячу кубометрів замість \$110 у 2006 році.

Останнім часом з огляду на деякі причини грузино-російські відносини набули досить напружений характер. Природно, що Грузія у відповідь на дії «Газпрому» започаткувала спробу змінити схему поставок газу. Однак, у 2006 році використати альтернативні джерела газових поставок не вдалося, і Грузія була змушена укласти договір з «Газпромом» про придбання 1,1 млрд. кубометрів газу в 2007 р. (приблизно 55% всієї потреби країни)²⁰.

В Азербайджані газу не тільки для експорту, але й навіть для внутрішнього споживання не вистачає. А тут ще «Газпром» заявив про свої плани скоротити обсяг поставок газу у цю країну в 3 рази. Таким чином, Росія відверто та недвозначно дала зрозуміти, що вона не збирається за рахунок своїх ресурсів продовжувати полегшувати “газову проблему” Азербайджану, що перетворюється у ключову країну у планах по створенню експортного маршруту енергоносіїв в обхід Росії.

Вірменія у 2006 році підписала договір відповідно з яким «Газпром» одержав контроль над всіма газопровідними об'єктами республіки. Замість того Вірменія одержала гарантований обсяг поставок газу на 25 років, а на найближчі три роки - фіксовані ціни на газ на рівні \$110 за тисячу кубометрів²¹.

По-іншому змушена Росія будувати свої відносини з Казахстаном, Туркменістаном й Узбекистаном, які мають у своєму розпорядженні значні запаси вуглеводів та активно нарощують їхній видобуток.

В останні роки видобуток газу у Туркменістані значно збільшився й у найближчій перспективі може досягти рівня початку 1990-х років. У 2005 році видобуток був доведений до 63 мільярда кубометрів на рік. Згідно із стратегією розвитку нафтогазового сектору Туркменістану у 2010 році країна буде добувати 120 мільярдів кубометрів.

Поступово нарощує видобуток газу Узбекистан. Якщо в 1991 році тут добували 41,9 мільярда кубометрів, то у 2003 році - вже 57,6 мільярда кубометрів .

У Казахстані рівень видобутку газу трохи нижче: близько 20 мільярдів кубометрів на рік. Однак до 2010 року Міністерство енергетики та мінеральних ресурсів прогнозує видобування газу на рівні 60 мільярдів кубів на рік²².

Незважаючи на розвал Радянського Союзу, у Росії залишився досить потужний важіль впливу на середньоазіатський газовий ринок: експорт

газу основним споживачам у Європі з Туркменістану, Узбекистану та Казахстану дотепер ведеться через російські трубопровідні мережі та територію Росії. Цей фактор значною мірою визначає позицію цих держав як щодо СНД, так і до взаємовідносин з Росією.

Якщо ці країни хочуть стати частиною глобальної економіки, їм доведеться диверсифікувати свої експортні маршрути перекачування енергоресурсів. За допомогою США, ЄС, Китаю, Туреччини вони намагаються позбавитися «трубопровідної залежності» від Росії (проект Транскаспійського трубопроводу та ін.). Але реалізація подібних проєктів досить довгострокова перспектива.

Таким чином, до 2005 року Росія дотримувалась яскраво вираженого курсу на збереження економічних переваг для своїх партнерів по СНД: вважалося, що так вдасться залишити ці країни в орбіті свого впливу. Однак результати подібної політики були далеко неоднозначні.

З 2005 року, як ми вже відзначали, у позиції Росії відбулися зміни, які позначилися і на сучасному стані СНД. Російське керівництво переконане, що енергетичні ресурси Росії дозволять найближчим часом розбудувати «велику енергетичну державу». У цьому контексті була поставлена мета відновлення Росії у якості одного із глобальних центрів сили. Досягнення цієї мети можливо приблизно у такий спосіб: розмови про "слов'янське братерство" та "історичну спільність" на просторах СНД треба рішуче відкинути, даючи пільги та переваги тільки в обмін на серйозні активи – насамперед газопроводи або значні політичні поступки. Росія має унікальний статус енергетичного партнера Євросоюзу, що не входить до ОПЕК. Балансуючи на цьому "нафтогазовому трикутнику" та поступово нарощуючи мускули, можна стати головним центром сили – у всякому разі, у сфері енергоспоживання²³.

Велика держава потребує відповідного оточення. В останні три роки головна увага Росії зосереджена на пострадянському просторі. Почалося цілеспрямоване просування в країнах СНД російських інтересів та впливу. Від політики з позиції слабкості вона перейшла до опори на власну силу, насамперед економічну. Імітацію інтеграції замінила відверта експансія капіталу, субсидії та бартер поступилися місцем ринковим відносинам.

У той же час «проект СНД» (при всій умовності цього терміну) як єдиного геополітичного та економічного простору дав серйозну тріщину. Фактори, які визначали об'єднані тенденції в 90-ті роки, поступово себе

вичерпують. Спроби створення регіональних об'єднань (ГУАМ, ОДКБ та Євразес) консервують проблеми, а не вирішують їх. Все більшого значення набувають двосторонні зв'язки між членами СНД. Спроби реанімувати об'єднавчі процеси за допомогою цін на енергоносії не досить продуктивні та мають короткостроковий результат.

Незаперечно, що ресурси Росії не вичерпані, і на пострадянському просторі вона конкурентноздатна щодо головних своїх суперників – США, Євросоюзу та Китаю. Російський об'єднавчий проект для СНД має право на існування. Але в його основі повинна лежати економічна та цивілізаційно-культурна привабливість Росії, її готовність та здатність виступати не тільки в ролі користувача енергоресурсів, але і як гаранта безпеки та лідера модернізації для країн, які будуть готові підтримати її лідерство. Якщо подивитися із цього погляду, то справа Росії - це насамперед вона сама. Успішна російська модернізація - найбільш надійна основа для зовнішньої привабливості країни. Обсяги енергоресурсів як такі не зроблять Росію великою державою, напористість не тотожна лідерству, а твердість - ефективності.

Примітки

¹ *Никуличев Ю. В.* Содружество независимых государств. Очерк современной истории.- Г.,2002. - 122 с.

² *Бляхман, Л. С., Кротов, М. И.* Структурные реформы и экономическая интеграция: Опыт и пробл. СНГ. - Спб.: Из Санкт-Петербург. ун-та, 1996. – 294 с.; *Моисеев Э. Г.* Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. - Г.: Юрист, 1997. - 186 с.; *Шумский Н.* Интеграция в СНГ: проблемы и перспективы.//Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 11. С. 72-82;*Чубайс А. Б.* Россия как либеральная империя. Пермь.Пермская гражданская палата. 2003. - 132 с.; *Иншакова Э. И.* Экономическая интеграция в СНГ: методология, стратегия, механизм. - Волгоград: Волгогр. науч. с, 2004. - 361 с.; *Экономика России и других постсоветских стран.*- Москва: Экономист, 2005. - 415 с.; *Либман А. М.* Экспансия русского капитала у страны СНГ. Г.,Экономика. 2006. - 367 с.; *СССР после распада.* - Спб: Экономическая школа, 2007. - 480 с.

³ <http://www.cisstat.com> Страница Статкомитета СНГ

⁴ *Никуличев Ю. В.* Содружество независимых государств. Очерк современной истории.- С. 19

⁵ *Вестник НГСУ.* – 2004.- №1. - С. 11

⁶ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁷ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁸ <http://www.gazprom.ru> Официальный сайт «Газпрома»

⁹ Петровський В. В., Щербина В. П., Петровський А. И. Газова проблема у відносинах між Україною та Росією (1991 – 2005 року). – Вісник Харківського національного університету.- №715.- 2006 - С. 148-165

¹⁰ <http://www.bestpravо.ru>

¹¹ Новая газета. - 2001, 13 августа

¹² <http://www.itera.ru> Официальный сайт компании «ИТЕРА»

¹³ Власов П. Уполномоченные по делам Содружества// Эксперт. – 2000. - №11. - С. 18

¹⁴ Известия. - 2002, 16 апреля

¹⁵ <http://www.cir.ru> Отчет о результатах проверки МГК "ИТЕРА" по соблюдению законодательства РФ при добыче и реализации природного газа, а также взаимоотношений с ОАО "Газпром"

¹⁶ Старостин А. Продолжительная газовая оттепель//Власть денег. - 2005. - №16.-С. 20

¹⁷ Экономика России и других постсоветских стран.- Г.: Экономист, 2005.- С. 270-271

¹⁸ СССР после распада. - СПб: Экономическая школа, 2007. - С. 102-104

¹⁹ Коммерсант. - 2007, 2 августа

²⁰ Ведомости. - 2007, 11 января

²¹ Коммерсант. - 2006, 4 апреля

²² <http://www.afn.by>

²³ Известия . - 2006, 17 января

Резюме

Щербина В. П. Некоторые аспекты роли российского газового комплекса в интеграции СНГ (1991 – 2007 года).

В статье рассматриваются возможности использования газового комплекса России как одного из средств расширения интеграции между членами Содружества Независимых Государств в период с 1991 по 2007 год. При этом анализируются взаимоотношения в этой сфере между Россией и ее партнерами по СНГ, а также перспективы интеграционных процессов внутри данной организации. Особое внимание уделено двусторонним связям между Россией и ее партнерами по СНГ в газовой сфере. Автором также предпринята попытка дать оценку последствий перехода внутри Содружества на рыночные цены за газ.